

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-3-4.11>

Кекляк Б. В.,
здобувач вищої освіти ОР “Магістр”
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0002-9369-5157

Усова Ю. О.,
здобувач вищої освіти ОР “Магістр”
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0009-4679-5607

УКРАЇНЬСЬКА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА ХІХ СТОЛІТТЯ

UKRAINIAN PHILOSOPHY OF LAW OF THE 19TH CENTURY

У статті досліджується розвиток української філософії права в ХІХ столітті під впливом західноєвропейських філософських течій, зокрема класичної німецької філософії, ідей просвітництва, лібералізму та федералізму. Аналізується філософсько-правова думка українських мислителів (П. Юркевич, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Б. Кістяківський, Леся Українка) та представників закарпатської інтелігенції (П. Лодій, О. Духнович). Автори розглядають вплив «філософії серця», концепції природного права, правового позитивізму та романтизму на формування правових поглядів в Україні.

Увага приділяється питанням свободи волі, справедливості, прав людини, співвідношенню природного й позитивного права. Досліджується взаємозв'язок між правом і мораллю, розвиток правосвідомості та її роль у суспільних трансформаціях. Аналізується вплив правової думки на державотворчі процеси та формування національної правової культури.

Окремо розглядається роль правової освіти, правового виховання та усвідомлення громадянської відповідальності в українському суспільстві ХІХ століття. Досліджується значення правових концепцій у процесах національного відродження та їхній вплив на розвиток сучасної правової науки.

Стаття висвітлює взаємозв'язок української правової думки із західноєвропейськими традиціями та її внесок у загальноєвропейську філософсько-правову спадщину.

Ключові слова: право, філософія, філософія права, держава, закон, природне право, позитивне право, правова держава, кардіоцентризм, лібералізм.

The article examines the development of Ukrainian philosophy of law in the 19th century under the influence of Western European philosophical traditions, particularly classical German philosophy, Enlightenment ideas, liberalism, and federalism. It analyzes the philosophical and legal thought of Ukrainian intellectuals (P. Yurkevych, M. Drahomanov, I. Franko, M. Hrushevskiy, B. Kistiakovskiy, Lesia Ukrainka) and representatives of the Transcarpathian intelligentsia (P. Lodi, O. Dukhnovych). The authors explore the influence of the «philosophy of the heart,» the concept of natural law, legal positivism, and Romanticism on the formation of legal views in Ukraine.

The study focuses on issues of free will, justice, human rights, and the relationship between natural and positive law. It examines the interconnection between law and morality, the development of legal consciousness, and its role in social transformations. The influence of legal thought on state-building processes and the formation of national legal culture is also analyzed.

Additionally, the article explores the role of legal education, legal upbringing, and civic responsibility in Ukrainian society in the 19th century. It highlights the significance of legal concepts in national revival processes and their impact on the development of modern legal science.

The study emphasizes the relationship between Ukrainian legal thought and Western European traditions, as well as its contribution to the broader European philosophical and legal heritage.

Key words: law, philosophy, philosophy of law, state, legislation, natural law, positive law, rule of law, cardiocentrism, liberalism.

Постановка проблеми. У другій половині ХVІІІ ст. Україна остаточно втратила рештки своєї державної автономії та колишню військову славу. Гетьманську державу разом з її устроєм, сформованою власне українською правовою системою було зведено нанівець. Її територія була поділена на окремі частини між Російською та Австрійською імперіями, де під сильним

самодержавним тиском українська державність та правова думка не могли вільно розвиватися. Втрата можливостей проявляти зовнішню активність спричинила в певній мірі інтерес до самоосмислень, внутрішніх заглиблень, у тому числі – інтерес до власної історії, культури, права, прояснення історичного становища України та її етнічних самоідентифікацій. Так почався

бурхливий розвиток філософських ідей, що не оминули і питання права та його сутності як суспільного явища.

В цей час основними регіонами культурного життя постають Київ, Львів, Харків, Одеса. Українці, розділені кордоном двох імперій, знаходячись під впливом різних ідеологій намагалися зберегти власну самобутність. Через обмеження, що вводилися зокрема російською владою, більшість праць видатних українських вчених-філософів наповнювалися російськими філософсько-правовими поглядами і видавалися російською мовою. Низку юристів і філософів, які здійснили великий внесок у розвиток тогочасної української філософії та політико-правової думки через місце народження, проживання чи походження сьогодні ідентифікуються як росіяни. Тому постає проблема щодо віднесення їх поглядів та праць до власне української філософії права.

Головна мета статті окреслити нові напрямки розвитку філософії права та шляхи вдосконалення вже існуючих, раніше обґрунтованих концепцій і поглядів на право, державу, суспільство і їх сутність крізь призму аналізу праць відомих вчених-філософів XIX століття. Вважаємо за необхідне структурувати філософсько-правові течії відповідно до їх представників, розглянути та порівняти погляди на право філософів з Наддніпрянської України, Галичини та Закарпаття.

Виклад основного матеріалу наукового дослідження. Філософія XIX століття у світовій історії – період розроблення та поглиблення ідей просвітництва та ознайомлення із новими віяннями західноєвропейської філософії. У цей період українська громадськість починає знайомитися із ідеями та концепціями німецької класичної філософії. Філософія права як вчення про сенс права, одна із основних галузей загальної філософії також піддалася впливу західноєвропейських поглядів, розвивалася у працях таких вчених-філософів як *П. Юркевич, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, К. Неволін, П. Редькин, Б. Кістяківський*. Цікаве бачення філософсько-правових проблем можна знайти в творах поетеси *Лесі Українки*, окремі філософські погляди на сутність права, його сенс та роль містяться також у працях представників закарпатської інтелігенції.

Як вважає М. В. Костицький [1, с. 11], попри те, що «срібний вік» філософії та філософії права, який припав на останню третину XIX – початок XX ст., утверджувався на теренах тогочасної Російської імперії і значна частина філософів, громадських діячів, юристів, митців були росіянами, обґрунтованим вважається твердження, що предтечами розквіту філософської думки цієї доби були видатні вчені вихідці з України або ж українці за походженням.

Філософія права в добу Українського національного відродження характеризувалася

впливом західноєвропейських вчень, зокрема І. Канта, Г. Гегеля. Ідеї із праць цих видатних філософів вивчалися, запозичувалися, критикувалися низкою українських вчених, які крізь призму імперської (російської чи австрійської) політико-правової ідеології висували власні позиції щодо ролі права, держави, політики, філософії. Звісно, певний відбиток на ідеї філософів-правників XIX ст. поставили і вчення *Г. Сквороди* [1, с. 18]. Його «філософія серця» – кардіоцентризм, становлять методологічну основу класичної національної філософії права та робить акцент в обґрунтуванні права на внутрішній духовній сутності права. Відомим та своєрідним аналогом ідеї права також є його концепція «спорідненої праці», тобто такої, що органічно відповідає природним здібностям, покликанню людини.

В парадигмі українських філософсько-правових вчень місце однієї з найважливіших постатей по праву відведено *П. Юркевичу* як видатному філософу XIX століття. Хоч і наукова спадщина вченого порівняно вважається невеликою, проте це аж ні краплі не нівелює всієї унікальності і самобутності поглядів правознавця на історію філософії права: його філософсько-правова доктрина одночасно вдавалася до поєднання класичного природно-правового розуміння права з елементами соціологічного розуміння права; та не знецінює його творчих доробків щодо розуміння сутності права з точки зору його концепції «філософії серця».

Концепція «Філософії серця» (або так званий кардіоцентризм) одночасно є однією з постулатів класичної національної філософії і, в той же час, на нашу думку, – одним із запропонованих варіантів врегулювання одвічного протистояння «розуму» і «серця». Основна ідея концепції зводиться до того, що при зверненні до питання визначення усієї сутності людини, перше, на що має звертатися увага – це людське серце, якому в процесі пізнання світу відводиться головна роль. Всередині самого серця зароджується наше перше унікальне внутрішнє ставлення до певних явищ і обставин, і лиш потім все це отримує фінальне зовнішнє оформлення у вигляді свідомих психічних переживань, вироблених нашим розумом.

З позиції «філософії серця» акцент в обґрунтуванні права робиться на внутрішній духовній сутності права. Ідея права з позиції кардіоцентризму полягає не у формально зовнішньому примусі, а в регулюванні життя з урахуванням внутрішнього світу і свободи людини. Право при цьому розглядається як умова, можливість творчої самореалізації особистості, її індивідуального розвитку [3, с. 116]. На перші щаблі виносяться такі категорії як «мораль» і «моральна цінність», які в результаті у вигляді уособлення «серця» наповнюють ідеальний зміст історії права і держави, а право виконує функцію гар-

монізації людського індивідуального і колективного життя [4, с. 9].

Наступна сходинка розвитку національної філософії права ХІХ ст. на пряму пов'язана з поширенням на наших землях ідей лібералізму, зосереджені на закріпленні питань індивідуальних свобод людини, демократії і гуманізму.

З посиленням панування позитивістських поглядів на право, акцент зміщується з питання про обґрунтування права на питання про його функції. Найбільш яскравими українськими політичними мислителями цього часу були **М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський**. У центрі їх інтересів знаходилася проблема прав українського народу. Вони були прихильниками федералізму, який можна розглядати як принцип побудови громадянського суспільства і визнання цінності особистості та її прав [3, с. 118].

М. Драгоманов, ґрунтуючи свої філософські погляди на ліберальних засадах надання особистості найвищої цінності, якраз таки активно вдавався до вирішення проблематики співвідношення особи і держави у їх взаємовідносинах, відстаючи останню на задній план. Левову частку своєї уваги вчений сконцентрував саме на важливості конституційного закріплення прав і свобод людини, оскільки будучи прибічником природно-правової школи, активно відстоював ідею того, що кожна особа, починаючи вже із самого моменту свого народження, володіє усім обсягом природних прав, особливо акцентуючи на праві на життя та особистої недоторканності.

При аналізі проблематики співвідношення особи і держави, Драгоманов посилався на доктрину Прудона, згідно якої утвердження свободи в історії є одночасно обмеженням держави та її інститутів як чогось зовнішнього, іманентно не притаманного людині. Відповідно, так званім суспільно-політичним ідеалом Драгоманова відзначається анархічний лад, суть якого становить спілка добровільних асоціацій вільних і рівних осіб з усуненням із суспільного життя авторитаризму – через федералізм і самоуправління громад як самостійних соціальних одиниць і регіонів [5, с. 61].

Фактично все це можна звести до загального умовиводу, що люди, маючи від народження усю повноту природних прав, здатні самостійно урегулювати своє життя та задовольнити суспільні інтереси без залучення до цих процесів держави як, так званого, «могутнього централізованого велетня», а шляхом подальшого об'єднання у федеративні спілки вільних самоврядних громад для того, щоб досягти найвищого ступеня людської свободи.

Своєрідне продовження драгоманівських ідей відбулося у філософських напрацюваннях **І. Франка**. Письменник формував бачення суспільного ідеалу як федерації громад на основі самоврядування, солідарності інтересів і культур. З цих самих позицій він тлумачив

і право, критерієм якого є забезпечення соціальної справедливості, захист людини праці. У питанні співвідношення «особистість – нація» **І. Франко** був прихильником пріоритету нації. Тому національну самостійність він розглядав як соціально-політичний ідеал, як повне, нічим не зв'язане і необмежене життя і розвиток націй [3, с. 118–119].

Окрім захоплення ідеями федералізму, **М. Драгоманов** також зацікавив **І. Франка** дослідженням теоретичних аспектів звичаєвого права, конкретні випадки його застосування в минулому та в сучасних цивільно-правових, сімейних і земельних відносинах.

Письменник розглядав звичаєве право у тісному зв'язку з нормами місцевого самоврядування, досліджував архівні документи, і етнографічний матеріал правового характеру, практику роботи судів, органів самоврядування. Однак **І. Франко** виходив за межі суто юридичних уявлень про звичаєве право, він розглядав його не тільки як джерело правової культури народу, але також як продукт народної самосвідомості. Норми звичаєвого права, на думку **І. Франка**, становлять інтерес для дослідників різних галузей знань: істориків, етнографів, літературознавців і юристів. Правовий звичай у його розумінні – це швидше модель поведінки, яка відображає усвідомлення народу про правильне та неправильне. У його наукових розвідках порушена проблема впливу звичаєвого права на перші писані пам'ятки – українського права [6, с. 13].

У працях **М. Грушевського** з домінуванням позитивістського підходу також яскраво прослідковується вплив поглядів **М. Драгоманова**, що надалі мало свій ефект на формування його політичної діяльності. Відстоювання ідей національної державності та віддавання переваги пріоритету прав і свобод людини, а не держави, пріоритету прав нації перед правами особистості, визнання людини самостійною цінністю так само послугувало основою для напрацювання конституційного проекту Грушевського.

М. Грушевському, як спадкоємцеві політико-правових ідей **М. Драгоманова** – «його політично «значного» учителя» [7, с. XLVIII], безперечно, була відома одна з основних праць Драгоманова – «Вольный Союз – Вільна спілка», і він використав її, розробляючи власний конституційний проект та «Декларацію про автономію України». [8, с. 148] Між конституційними напрацюваннями і Грушевського, і Драгоманова прослідковуються аналогічні ідеї і певне узгодження думок щодо послідовної децентралізації влади і домінування примату місцевого самоврядування, послідовного закріплення прав національних меншин та підтримки поневолених Російською імперією народів.

Проте, вбачалися і суттєві розбіжності у поглядах з приводу формування законодав-

чої влади, наявна певна дзеркальність позицій вчених. Наприклад, аналіз обох варіантів показує, що Грушевський, по суті, пропонував обмежитись однією палатою з тих самих міркувань, з яких М. Драгоманов передбачав створення другої палати, – для захисту інтересів самоврядних областей, які делегують своїх представників до законодавчого органу держави [8, с. 150]. Незважаючи на це, важко переоцінити намагання Грушевського, беручи за основу федералістську конституційно-правову концепцію М. Драгоманова, закласти надійний фундамент для подальшого розвитку загальних засад конституційного ладу, форми державного устрою, конституційно-правового статусу особи, та підвищення значимості місцевого самоврядування з метою вдосконалити концепцію розбудови української державності.

Лібералізм у філософії права України XIX ст. простежується у вченні і таких видатних науковців, як **К. Неволін** та **П. Редькин**. Сутність їхніх поглядів полягала у висуванні ідеї абсолютної гідності особистості на перший план, прав і свобод людини, відстоюванні пріоритету права над політикою [9, с. 119].

К. Неволін був прихильником поглядів Гегеля і комбінував його ідеї з історичною школою права. Філософ часто вказував на тісний зв'язок філософії з історією, насамперед для розвитку і вдосконалення законодавства. Неволін критикував ідеї природних прав людини, розглядав закон як загальну правду, розуміючи під нею категорію більш моральну, божественну. Умовами існування правди він називав волю, добро, суспільну мораль. У своїх працях Неволін зазначав, що права і обов'язки в суспільстві визначає та охороняє закон, який є правилом, згідно з яким відбувається щось необхідне. Вчений розрізняв категорії «право» і «закон»: «Закон у державі та в будь-якому суспільстві складається з двох частин: визначальної («закони природні») і охоронної («закони позитивні»)».

Неволін також відомий тим, що у своїх роботах звертався до проблеми виникнення та історії розвитку права, пробував пояснити його закономірності, кодифікацію. У своїй найвідомішій науковій праці «Енциклопедії законознавства» він обґрунтував декілька видів його необхідності. Серед них можна виділити фізичну, моральну, історичну, логічну необхідності, кожній з яких надається відповідне пояснення та обґрунтування.

П. Редькин продовжив ідеї лібералізму у філософії. Вчений був прихильником Г. Гроція і вважав його творцем філософії права. Йому належить концепція трьох способів викладання науки права, які він називав генетичним, діалектичним і органічним. Право для Редькина було «втіленням правди і справедливості через розум і свободу волі». Філософія права, на думку вченого, повинна вивчати право таким,

яким воно є саме по собі. А для цього його треба розглядати не з юридичної, а саме з філософської точки зору. В цьому сенсі, філософія права є філософською наукою, тобто частиною філософії, яка має свій специфічний об'єкт досліджень. Предметом філософії права є саме право [2, с. 77]. Поряд з позитивним правом автор окреслює існування вищого права, незалежного, яке, з одного боку, служило джерелом позитивного, а з іншого, було проводом для його подальшого розвитку і мірою оцінки. Філософ відомий не тільки завдяки низці робіт, присвячених філософським питанням. Він, зокрема є автором концепції побудови кримінального уложення, обґрунтував необхідність ясності, точності й повноти визначення кожного виду злочину, чіткого формулювання видів покарань і порядку їх виконання [2, с. 77].

Безумовно, не можна не згадати про такого вченого-філософа XIX століття, як **Б. Кістяківський**. Його вагомий внесок у філософію права забезпечив йому почесне місце серед видатних теоретиків лібералізму. Загальні світоглядні погляди вченого сформувалися під впливом ідей М. Драгоманова. Кістяківський був прихильником Баденської школи неокантіанства, яка ґрунтувалася на теорії цінностей, зокрема гуманітарного знання. Замість поділу сфери знань на науки про природу і науки про дух, він у своїх працях виділяв компіляцію природознавства та історії [9, с. 119]. Його підхід до вирішення філософсько-методологічних питань можна охарактеризувати як соціокультурний, що полягав у визнанні права як важливого виразника культури та розгляді культури як основного способу існування права. Відтак, рівень правосвідомості та правової культури, що склався історично, стає ключовим фактором у побудові правової держави.

На думку Кістяківського, загальна теорія права повинна спиратися на загальну філософію культури. Фактично, вчений розглядав право крізь призму соціології та неокантіанства. У соціологічному контексті він бачив право як суспільний інструмент контролю над особистістю, а у філософському – як соціальне втілення вічних цінностей, що надають праву центральне місце в культурі. Кістяківський також запропонував 4 підходи до розуміння права – аналітичний (близький до позитивістської концепції), соціологічний, психологічний та нормативний.

Щодо концепції природних прав людини, вчений зазначав, що вони обмежують державну владу і виступають основою і доповненням підзаконної влади, становлять основу фундаментальних принципів правової держави. Звідси, вони повинні бути визнані, охоронятися за допомогою не тільки приватного, а й публічного права.

Цікавими є його ідеї щодо теорії правової держави. Філософ виділяє 3 аспекти, через які

можна зробити висновок, що правова держава є соціально-політичним ідеалом [9, с. 120]. Першим аспектом є методологічні основи вчення про правову державу, другим – концепція «правового соціалізму», в центрі якої «право на гідне існування», а третім – теорія прав людини як ядро концепції правової держави. Правовою, як зазначає Кістяківський, держава стає тоді, коли, використовуючи право як інструмент упорядкування соціального життя, вона сама стає підпорядкованою праву.

Як не дивно, цікаві позиції стосовно права та філософії можна знайти у творах видатної української поетеси **Л. Косач-Квітки**, відомої під псевдонімом **Лесі Українки** [2, с. 68]. Базисом її правового світогляду було переконання у важливості природних прав людини та їхній безумовній цінності. Ці права, вважала поетеса, реалізуються через свободу волі, що надає кожній людині право діяти на власний розсуд, за умови, що це не завдає шкоди іншим людям та не порушує їхні права.

Гарантія прав і свобод людини, а також їх реалізація в суспільстві залежать від державного устрою та форми правління. Леся Українка у своїй статті «Державний лад» зазначала, що держава виникла внаслідок завоювання одного народу іншим. На її думку, держава є продовженням цього насильства, оскільки політична влада зосереджена в руках економічно сильнішої частини суспільства, а закони держави лише узаконюють цю владу [2, с. 69].

Через своє насильницьке походження держава та встановлене нею право не сприяють реалізації природних прав. Тому людина повинна боротися за свої природні права, серед яких основні – право на життя і свободу, будь-якими засобами, навіть зі зброєю в руках. Ті, хто не визнає права інших і дбає лише про власні інтереси, є злочинцями. Проти них повинні виступати закон, право і суд, захищаючи права людини. Лише в демократичній, республіканській державі встановлене право може гарантувати природні права, бо тільки в таких умовах воно стає неупередженим і сприяє справжній свободі особистості.

«Картину» розвитку української філософії права не можна назвати повною, якщо не буде розглянуто відповідні процеси на Закарпатті. Певні ідеї та концепції щодо філософії права та політико-правової системи можна віднайти і в працях відомих закарпатських мислителів, першість серед яких безумовно належить **П. Лодію**, **М. Балудянському**, **О. Духновичу**, **В. Довговичу**, **Ю. Венеліну-Гуці**.

П. Лодій, зокрема відомий своїми працями «Теорія загальних прав, що містить у собі філософське вчення про загально державне право», «Загально державне природне право» і «Природне право народів», був прихильником концепції природного права, наголошував на існу-

ванні «вищих божих істин», на яких повинне базуватися право, вважав що права, так як і розум, як і душа, надаються людині від Бога. У «Теорії загальних прав, яка містить у собі філософське вчення про природне загальне державне право» автор акцентує увагу на важливості співіснування природних та позитивних законів [11, с. 39]. При цьому мислитель чітко визначає відмінності між ними: «як і у будь-якому суспільстві, так і в державі мають існувати закони, права та кореляючі їм обов'язки, які необхідно виводити із мети держави та державних велінь. Якщо ці закони виходять із сутності держави та одним розумом усвідомлюються, то носять назву природних; якщо ж формуються під впливом волі Верховного Правителя, то будуть позитивними».

На відміну від П. Лодія, **О. Духнович** зробив вагомий внесок у розвиток суспільно-філософської думки саме на Закарпатті, яке у XIX ст. було частиною Угорщини в складі Австрійської імперії. У своїх працях далі розвинув погляди на природу і суспільство відомих на той час європейських науковців. Він стверджував, що людина сама є творцем своєї долі [10, с. 97]. Тому вірив, що покращення долі народу залежить від активної творчої діяльності кожного.

У своїх працях з історії Закарпаття Духнович доводить безправне економічне і політичне становище закарпатського селянина. Дослідник не побоявся вказати на справжніх винуватців такого становища, закликав вивчати історію рідного краю, бо вона виховує в молоді любов до батьківської землі, почуття національної гідності. Філософ ретельно аналізував проблеми сучасного йому суспільства, усвідомлюючи необхідність соціально-економічних і культурних перетворень, які вже мали місце в країнах Західної і Центральної Європи, з боєм відзначав пасивність в громадсько-політичному житті однієї частини інтелігенції і наявність суперечностей в середині другої її частини [10, с. 98]. Засуджуючи революційні форми боротьби, як руйнівні, він закликав до об'єднання різних політичних течій і угруповань для еволюційного розв'язання назрілих проблем, а регулятором такого об'єднання і його межами мало виступати право.

Висновок. Узагальнюючи викладений матеріал, можна підсумувати, що українська філософсько-правова думка XIX століття розвивалася в умовах національного утиску, коли територія України була поділена між імперіями, а державна автономія зникла. Проте ці складні умови послужили каталізатором для глибокого осмислення національних філософсько-правових ідей, що базувалися на західноєвропейських концепціях, зокрема, І. Канта та Г. Гегеля, та мали значний вплив на формування національної ідентичності та культури.

Філософія права того часу включала ідеї свободи особистості, природних прав, а також федералізму та децентралізації, що відображали прагнення українського суспільства до автономії та самовизначення. Провідні мислителі, такі як М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка та М. Грушевський, розвивали ідеї права і справедливості як інструментів гармонізації соціального життя, відстоюючи пріоритет прав особистості над інтересами держави. На доповнення інші філософи-лібералісти, як К. Неволін, П. Редькин, Б. Кістяківський пропагували у своїх працях примат природних прав людини над позитивними законами, обґрунтовували важли-

вість захисту та забезпечення основних природних прав як шлях до правової держави.

Особливу роль у філософії права XIX століття відіграла концепція «філософії серця», запропонована Г. Сковородою та продовжена П. Юркевичем, яка робила акцент на духовній сутності права, моральності та індивідуальній самореалізації. Українські мислителі висували ідеї правової держави, в якій право обмежує державну владу і стає основою для захисту природних прав людини. Зрештою, філософсько-правова думка того часу стала важливим фундаментом для розвитку ідеї правової державності та конституційної незалежності України.

Список використаних джерел:

1. Костицький М. В., «Українські витоки філософії права «срібного віку» (остання третина XIX – перша третина XX ст.)», Філософські та методологічні проблеми права № 1 (13), 2017 р., с. 9–19.
2. Шаповал В.М. Філософія права. Частина I. Історія філософсько-правових вчень. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2005. 156 с.
3. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Да-Ф56 нильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. 208 с.
4. Головка О.М., «Історіософія права Памфіла Юркевича», Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО». Випуск 33, 2022, с. 6–15.
5. Лисий І, Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник. К., 2002. С. 61–63., с. 61–63.
6. Бунчук О.Б., «Вплив М. Драгоманова на правовий світогляд І. Франка», Юридичний науковий юридичний журнал, 2018, № 1 с. 10–13.
7. Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. К., 1991. Т. 1. С. XL–XLVIII.
8. Комзюк Л.Т., «Порівняльний аналіз конституційних проектів М. Драгоманова і М. Грушевського 1884 і 1905 рр. у контексті еволюції концепції самостійності України кінця XIX – початку XX століття», Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал «Порівняльно-правові дослідження», 2009, № 1, с. 148–154.
9. Данильян О. Г. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. 208 с.
10. «Олександр Духнович – письменник, педагог, священник, діяч культури та освіти (1803–1865)»: Матеріали симпозиуму, присвяченого 220-й річниці від дня народження Олександра Духновича (22 квітня 2023 року, м. Ужгород) / Під заг. наук. ред. проф. М. Токаря; відп. за вип. Ю. Герцог. Ужгород: РІК-У, 2023. 320 с.
11. Телеп Ю.В., Попович Т.П. «Особливості політико-правових поглядів П.Д. Лодія». Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». Теорія та історія держави і права. Історія політичних і правових учень. 2024 р. с. 37–41.